

УДК 811. 161.2'373.3

КОНЦЕПТ ДОРОГА У СТРУКТУРІ КОНЦЕПТУ ЖИТТЯ (ідеографічний і когнітивний аспекти)

Ж. В. Краснобаєва-Чорна

У статті проаналізовано структуру концепту життя та його складника — концепту дорога в українській фразеології в аспектах ідеографічної лінгвістики, лінгвокультурології та когнітології.

Ключові слова: концепт, концептуалізація, фразеологема, фразеологічна класифікація, семантична підгрупа, семантична група, семантичне поле, тематична група.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть в українському мовознавстві помітно зростає інтерес до мови як загального когнітивного механізму, тобто до когнітології, одним із розділів якої можна вважати ідеографічну лінгвістику. Своєрідність останньої полягає в тому, що вона не виходить за межі власне лінгвістичного знання, розглядаючи, як і когнітологія, систему мови у взаємозв'язку зі свідомістю. Когнітивна лінгвістика залучає до сфери своїх інтересів культурологію, психологію, соціологію, філософію тощо. Об'єктом ідеографічної лінгвістики можуть виступати концепти, оскільки вони виконують функцію маркера введення у своєрідний мовний простір і постають рубриками ідеографічних класифікацій. Відповідно одне із завдань ідеографії — дослідження когнітивних структур і процесів [1, с. 11]. Лексикографічне втілення цього завдання пов'язано з опрацюванням різноманітних ідеографічних класифікацій і словників через тематичні й семантичні поля, що репрезентують погляд на картину світу “від мови”, й асоціативних зв'язків і словників, що подають погляд на картину світу “від носія мови”. У межах проблематики роботи нас найбільше цікавить перший аспект, зокрема ідеографічне наповнення, структурні особливості фразеологеми, темою якого виступає **концепт ЖИТТЯ**. Метою статті постає виявлення специфіки **концепту ДОРОГА** у складі **концепту ЖИТТЯ** в українській фраземіці на всіх рівнях концептуалізації.

До перших ідеографічних систематизацій І. Штерн зараховує грецьку граматику Аристофана Візантійського (до 180 р. до н. е.), словник Ю. Поллукса “Ономастикон” (II ст. н. е.), санскритський словник “Амаракош” Амара Сина (II–III ст. н. е.), дослідження іспанського філософа Р. Луллія (1235–1315 рр.) “Велике мистецтво”, систему філософської мови Д. Дальгарно (1661р.) [2, с. 312].

Сучасний етап розробки ідеографічних систематизацій розпочали П. Роже працею “Тезаурус англійських слів та виразів” (1852 р.) і П. Буссьєр “Аналогічним словником французької мови”. Ці словники стали прототипами двох напрямів розвитку ідеографічних словників: ідеографічних тезаурусів з систематизацією поняттєвих груп на основі ієрархічної класифікації й аналогічних словників, що ґрунтуються на

алфавітно-предметній класифікації, з поняттєвими концентрами й їхніми семантичними групами. У вітчизняній науці вперше класифікацію фразеологічного складу мови (у широкому розумінні цього поняття) за певними тематичними рубриками, а не за початковою літерою, здійснили видатні лексикографи В. Даль і М. Номіс. З 80-х рр ХХ ст. у лінгвістиці значно посилюється увага до системного вивчення самого фразеологічного складу мови та його тематичного опису. Світова практика пропонує зразки ідеографічних описів, здійснених на матеріалі німецької, польської, чеської мови В. Фрідеріхом, Г. Курковською, Ф. Чермаком та ін. В ідеографічному напрямку працюють і вітчизняні вчені: М. Алефіренко, А. Івченко, Ю. Прадід, П. Редін, В. Ужченко й ін. Метою будь-якої тематико-ідеографічної системи класифікації Ю. Прадід вважає “створення цілісної картини, в якій із окремих “камінчиків” складається мозаїка національної фразеологічної системи” [3, с. 35]. Отже ідеографічний опис відображає цілісний, глобальний образ світу, що формується внаслідок синтезу результатів пізнавальних й оцінних процесів. Досвід ідеографічного групування фразем у сучасній українській літературній мові узагальнюється у працях М. Алефіренка [4], А. Івченка [5], Ю. Прадіда [6], В. Ужченка та Д. Ужченка [7]. Проте необхідно зазначити, що на сьогодні відсутня усталена та загальноприйнята фразеоідеографічна систематизація, а існують різні форми тезаурусобудування. Дослідження структури **концепту ЖИТТЯ** й особливості її наповнення пропонуємо розглянути в аспекті ідеографічної лінгвістики*, а національно-культурну специфіку – в аспектах лінгвокультурології та когнітології. Необхідно зазначити, що опис концепту як одиниць ментального рівня, носить гіпотетичний характер, оскільки належить до дійсності особливого типу — ментальної.

На *першому рівні концептуалізації* формується ядро (на основі лексичного значення, зафіксованого у тлумачних словниках різних періодів) і периферія (на основі асоціацій і концептів отриманих під час асоціативного експерименту) **концепту ЖИТТЯ** [9]. Кожен мікроконцепт (поза аналізованим концептом є макроконцепт (концепт) або концептом) має своє чітко визначене й обґрунтоване місце: ядерні мікроконцепти — Вік, Досвід, Роки, Світ, Спосіб, Сприйняття; периферійні мікроконцепти — Родина, Шлюб, Особа, Доля, Суспільство, Засоби існування, Умови, Період Життєвий інтерес, Непередбачуваність, Ціна, Місце. Навколо цих мікроконцептів утворюються семантичні поля: мікроконцепти Світ, Місце, Ціна покладені в основу СП “Життя”, Вік — СП “Період існування”, Особа й Доля — СП “Особисте життя”, Родина та Шлюб — СП “Сімейне і Подружнє життя”, Суспільство — СП “Суспільне життя”, Засоби існування — СП “Матеріальний стан життя”, Сприйняття, Життєвий

* Фразеоідеографічна класифікація опрацьована в роботі має структуру: семантична підгрупа (далі СПГ) — семантична група (далі СГ) — семантичне поле (далі СП) — тематична група (ТГ), де СПГ — це сукупність фразем, об'єднаних диференційною семантикою, що пов'язує їх опозитивними відношеннями схожості або протиставлення; СГ — сукупність СПГ, об'єднаних однією архісемою, що наявна у фразеологічному значенні у членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки; СП — сукупність СГ, об'єднаних за поняттєвим / концептуальним критерієм навколо мікроконцепту (і складника концепту), ТГ — це сукупність СП об'єднаних за поняттєвим / концептуальним критерієм навколо макроконцепту. Запропонована структура не є вичерпною, оскільки розрахована лише на аналіз концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці [8].

інтерес — СП “Дійсність”, Роки — СП “Кількісна характеристика життя”, Умови, Спосіб, Досвід, Непередбачуваність, Період — СП “Якісна характеристика життя”. Концептуальне ядро постає сформованим попри всі індивідуальні варіації. Концептуальна периферія — це частина обсягу змісту концепту, в якій домінує суб’єктивне, яка припускає розширення та збагачення.

На другому рівні концептуалізації поглиблюються концепти першого рівня. Концепт **ЖИТТЯ** розкривається через наскрізні концепти, наявні майже в усіх семантичних полях: Дорога, Душа, Доля, Світ та концепти, виділені в межах окремих семантичних полів: Дерево життя, Небо й Земля, Очі, Рушник, Хліб, Хустка і Коса тощо. Розглянемо специфіку концепту ДОРОГА у межах концепту ЖИТТЯ.

Концепт ДОРОГА безпосередньо пов’язаний із концептом ЖИТТЯ, оскільки виявляється майже в усіх його семантичних полях, активізуючи різні ядерні значення та характеристики. В аналізованій групі фразем лексема *дорога* (колія, магістраль, путь, стежка, шлях) може вербалізуватися, а може виступати прихованою семою (див. табл.).

Лексемно-кількісна реалізація концепту ДОРОГА у структурі концепту ЖИТТЯ

КОНЦЕПТ	ЛЕКСЕМНЕ ВИРАЖЕННЯ	КІЛЬКІСТЬ (фразеологічних одиниць)
ДОРОГА		316
	—	271
	дорога	17
	шлях	10
	стежка	10
	колія	5
	путь	2
	магістраль	1

Семантика *дороги* обов’язково передбачає опозиційну характеристику “початок — кінець”. Показовою постає група фразем СП “Період існування”, де дорога представлена у вигляді метафоричної моделі “початок (народження) — життя (дитинство, молодість, зрілий вік, старість) — кінець (смерть)”, тобто “життя, або життєвий шлях певної людини від народження до смерті”. Як правило, у фраземах цього поля, а також у СП “Кількісна характеристика життя” (СГ “До кінця життя”) вербально есплікується лише один компонент — кінець (смерть): СГ “Припинити існування”: *знайти кінець, скінчити шлях (життя)*. Початок репрезентують фраземи СГ “Початок життя” — СПГ “Народитися”: *з’явитися на світ божий, прийти у світ, в сповитку*. З раннім періодом життя людини асоціюються колиска, плюшки, каша, повиточок. Смерть — це кінець дороги, кінець життєвого шляху: СГ “Припинити існування”: *віддати Богу душу, відправитися на той світ, душа покинула, переставитися на той світ, піти за межу*. Одна група українських фразем реалізує значення кінця життя через дію частиною тіла чи органом людини: *вискалювати зуби, закрити очі, замкнути уста навіки, відкинути ноги, зламати*

ицю, перестало битися серце; в іншій групі кінець життя пов'язаний з певною дією ірреальної істоти: *біс узяв, Бог прийняв / прибрав, грець ухопив, дідько узяв, лунь ухопив*; у третій групі локалізація кінця дороги як маркування смерті представлена номінаціями, пов'язаними з потойбічним світом — міфологічним “низом” (пор. концепти Дерево життя, Земля [10]): *в сирій землі гнити, зійти в могилу (у землю), сира могила прийняла*; ще в інших фраземах смерть передається як сон: *заснути вічним сном, заснути навіки*.

Отже, *дорога* — життя людини — постає сумою певних вікових відрізків, розташованих лінійно (СП “Період існування”: СГ “Початок життя” — СГ “Дитинство” — СГ “Молодість” — СГ “Доросле життя” — СГ “Старість” — СГ “Припинити існування”). Кожен з цих відрізків має свій початок і кінець, крім того кінець попереднього відрізка можна вважати за початок наступного. Але така операція можлива і з граничними точками початку життя і кінця життя. За цієї умови початок і кінець виступають однією точкою, взятою у різному континуумі. Внаслідок цього відбувається перетин концептосфер “лоно матері” / “земля” (див. концепт Земля [10]), “цей світ” / “той світ”: кінець життя на *цьому світі* є водночас початком життя на *тому світі*.

У ряді фразем СП “Життя”, СП “Період існування”, СП “Кількісна характеристика життя” репрезентована ірреальна дорога, що має своїм початком *цей світ*, а кінцем — *той світ*, відповідно, постає засобом, з допомогою якого можна потрапити до іншого світу після смерті (детальніше див. концепти Дерево життя, Дунай [10]): СГ “Існувати” — СПГ “Залишилось недовго жити”: *на божій (на останній) дорозі, стояти на божій дорозі*; СПГ “На грані життя і смерті”: *іти в далеку дорогу*; СГ “Припинити існування”: *рушити в далеку дорогу*.

У СП “Суспільне життя” реалізується два ядерних значення **концепту ДОРОГА**: 1) “смуга землі, по якій їздять і ходять” без активізації жодних характеристик: СГ “Роль у суспільному житті” — СПГ “Помітна роль”: *на дорозі (на вулиці, на смітті) не валяється*; 2) “напрямок діяльності кого-небудь” з активізацією опозиційних характеристик “свій / чужий”, “один / різний” і характеристики “широкий”: СП “Суспільне життя”: *обрати свою стежку (дорогу) зі значенням “визначити, вирішити, чим займатися у житті”* [11, с. 574] — СГ “Влаштованість у суспільному житті” — СПГ “Зайняти місце у суспільному житті”: *втрапити на свою стежку, знайти свою стежку*; СПГ “Допомагати зайняти місце в суспільному житті”: *виводити на (широку) дорогу*; СПГ “Ставати перешкодою на життєвому шляху”: *заступити дорогу (стежку) (у життя), стати поперек дороги, стояти (стати, ставати) на шляху*; СГ “Роль у суспільному житті” — СПГ “Помітна роль”: *вибитися на широку дорогу*; СГ “Суспільне середовище”: *піти різними стежками* — СПГ “Жити спільними інтересами у суспільстві”: *дороги сходяться (схрещуються), іти однією стежкою, піти стежкою (чиєю)*.

Компонентом **концепту ДОРОГА** постають *соціальні сходьки* з ядерним значенням “послідовне розміщення за висхідною лінією від нижчого до вищого (осіб, чинів) у певній сфері діяльності, у суспільстві”. Концепт ДОРОГА отримує додаткове периферійне значення “шлях угору”: СП “Суспільне життя” — СГ “Влаштованість у

суспільному житті” — СПГ „Намагатися зайняти місце в суспільному житті”: *дертися вгору* (у 2 зн.), *залазити вгору*; СПГ “Зайняти місце в суспільному житті”: *вгору піти, високо піти, далеко піде, й рукою не дістати*; СГ “Роль у суспільному житті” — СПГ „Втратити колишній престиж, виконувати другорядну роль у суспільному житті”: *відсуватися назад*; СПГ “Помітна роль”: *високо літати*. Відповідно рух угору, досягнення найвищого пункту сприймається суспільством як аналог успіху.

У СП „**Особисте життя**” реалізується ядрне значення **концепту ДОРОГА** “життя, спосіб існування когось” (у кожного свій шлях) й активізується характеристика „важкий” через компоненти “кропива”, “терен”: *дорога, вкрита тернами (травою), дорога, устелена кропивою, тернистий шлях* (СГ “Нещасливе життя” — СПГ “Важке життя”). Значення фразем мотивується значенням їхніх компонентів: *терен* — “колючий (підкр. авт. — Ж. К. Ч.) кущ родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком (у 1 зн.); окрема колючка, шпичка (підкр. авт. — Ж. К. Ч.) такої або іншої колючої рослини (у 3 зн.)” [12 (3), с. 523]; *кропива* — “трав’яниста рослина, стебло та листя якої густо вкриті жалкими (підкр. авт. — Ж. К. Ч.) волосками” [12 (2), 16]. У народі терен постає символом суму, печалі, забуття [13, с. 317].

У СП “**Якісна характеристика**” реалізується ядрне значення **концепту ДОРОГА** “узвичаєний, природний хід життя, перебіг справ” та активізується опозиційна характеристика “праведний, правильний, прямий, вірний, добрий / неправильний, непрямий (нерівний), невірний, слизький, похилий”: СГ “Спосіб життя”: *вступати / вступити на шлях (на дорогу, на стежку)* зі значенням “розпочинати яку-небудь діяльність або починати вести певний спосіб життя” [11, с. 156]; *направляти на добру стежку* із значенням “допомагати обрати правильний шлях” [12 (3), с. 423]; *збивати з [прямої] стежки* із значенням “не давати можливості вести чесний, добропорядний спосіб життя” [12, (3), с. 422] — СПГ “Узвичаєний”: *увійти в свою колію, стати на колію*; СПГ „Неузвичаєний”: *вибиватися з колії, вирватися з колії, зійти з колії, збитися з путі*; СПГ “Правильний”: *на добру стежку ставати, пряма (рівна) дорога (стежка, магістраль), стояти на вірній (правильній) дорозі (стежці)* (у 1 зн.), *стояти на правильному (вірному) шляху; повернути на путь праведних* — “почати жити відповідно до прийнятих норм поведінки, моралі” [11, с. 652]; СПГ “Неправильний”: *ставати на слизький шлях, на слизькій дорозі, стояти на неправильному (невірному) шляху, ступити на слизьку дорогу, ступити на похилу стежку, зійти з рівної дороги*.

В українській фраземіці оцінна семантика правильності способу життя пов’язана із спільнокореневим рядом слів, що походить від старослов’янського *pravъ* (псл *pravъ*): *правий* (“протилежний лівому; справедливий; прямий” [14, с. 550]) — *правда / праведність* (“правий, справедливий” [14, с. 550]) — *праведний* („праведний, справедливий” [14, с. 550]) — *православний* (“правильний, правий; слухний, справедливий” [14, с. 552]). Отже, спочатку прикметник *правий* позначав те, що є на правому, а не на лівому, боці. Поступово значення цього прикметника із фізичної сфери поширилося на сферу моральних понять, відповідно слово набуло вторинних значень

“справедливий”, “правильний”, “правдивий”, пор.: *правий* (у 1 зн.) — „напрям, який відповідає руці, протилежній до лівої” [12 (2), с. 858]; *правий* (у 2 зн.) — “справедливий // правильний” [12 (2), с. 858]; *правий* — „прямий, не погнутий, не покручений” [12 (2), с. 859]; *правильний* (у 1 зн.) — “який відповідає дійсності, істинний, вірний, непомильний; // справедливий”; (у 2 зн.) — “який відповідає встановленим правилам, нормам” [12 (2), с. 859], звідси українське *православний*; *правда* (у 2 зн.) — “правдивість: правильність // який відповідає істині, дійсності” [12 (2), с. 857]; *праведний* (у 1 зн.) — “який дотримується заповідей, моральних приписів якоїсь релігії; безгрішний, святий, преподобний”; (у 2 зн.) — “справедливий, правильний” [12 (2), с. 858]; Відповідно, лексема *лівий* отримує негативну конотацію: *ходити наліво* — “зраджувати”; обручка на правій руці символізує легальний шлюбний зв’язок. При чому *правильний, праведний шлях*, як засвідчує фраземіка української мови, — це *прямий і добрий шлях*.

Згідно з українськими міфами та легендами, духовний світ богів, крона Древа життя; одна з іпостасей суцього, яка надає всьому гармонію і порядок, тобто закони правди, має назву *Прав*. Звідси *праведний* — той, хто живе за законом Божим [15, с. 393]. Для Біблії типовим мотивом постає змалювання шляху добра як складного, але з якого легко зійти, пор.: в українській фраземіці *слизький шлях, похилый шлях*.

Отже, спостерігаємо перехід зі сфери фізичних понять того, що знаходиться по праву руку, у сферу моральних понять із отриманням значення позитивної оцінки: *праведний, правильний, прямий, вірний, добрий*. Антонімічною парою до цього синонімічного ряду постає синонімічний ряд на позначення негативної оцінки способу життя: *неправильний, непрямий (нерівний), невірний, слизький, похилый*.

Проаналізувавши зібрану фонову інформацію, ми встановили асоціативно-образний комплекс фразеологічного наповнення **концепту ДОРОГА** у складі **концепту ЖИТТЯ**: *дорога* — життєвий шлях (сума певних вікових відрізків), життя, кар’єра, напрям діяльності, перебіг справ, посередник між світами (Калиновий міст, Чумацький шлях), початок і кінець (народження і смерть), природний хід життя, соціальні сходинки (рух угору), спосіб існування, *цей світ і той світ*.

Отже, у статті ми здійснили концептуальний аналіз **концепту ЖИТТЯ** та його складника — концепту **ДОРОГА** за таким алгоритмом: окреслили ядро та периферію **концепту ЖИТТЯ**, визначили місце **концепту ДОРОГА** у складі **концепту ЖИТТЯ**, опрацювали ідеографічну структуру **концепту ЖИТТЯ** — *перший рівень концептуалізації*; дібрали фонову інформацію для кожного семантичного поля, групи, підгрупи, в яких виявляється концепт **ДОРОГА** й окреслили його асоціативно-образний комплекс — *другий рівень концептуалізації*.

Список літератури

1. Волков В., Миклуш М. Идеографическое описание русского языка. — Прешов: Наука, 2000. — 190 с.
2. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. — К.: АртЕк, 1998. — 336 с.
3. Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. — 1995. — №4–5. — С. 35–40.

4. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків: Вища школа, 1987. — 136 с.
5. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. — Харків: ФОЛЮ, 1999. — 304 с.
6. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). — К.; Сімферополь, 1997. — 252 с.
7. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 400 с.
8. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Фразеоідеографічна модель концепту ЖИТТЯ в українській концептуальній картині світу // Лінгвістика: Зб. наук. праць. — Луганськ, 2005. — №2 (5). — С. 104–111.
9. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Формування ядра та периферії концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці // Вісник ЗНУ: Зб. наук. ст. — Запоріжжя: ЗНУ, 2006. — №2. — С. 141–146.
10. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Зв'язок концепту ЖИТТЯ з концептами української міфології та народної обрядовості // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Лінгвістика": Зб. наук. праць. — Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. — Вип 4.
11. Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. — К. Наук. думка, 1999. — Кн.1. — 528 с., Кн.2. — С. 529–980.
12. Новий тлумачний словник української мови: У 3-х т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущук. — Київ: Аконіт, 2004. — Т. 1. — 928 с.; Т. 2. — 928 с.; Т. 3. — 864 с.
13. Лепеха Т. В. Українознавство. — К.: Просвіта, 2005. — 376 с.
14. Етимологічний словник української мови: У 7 т. // Ред. кол. О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 4. — 656 с.
15. Войтович В. Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.

Краснобаева-Черная Ж. В. Концепт ПУТЬ в структуре концепта ЖИЗНЬ (идеографический и когнитивный аспекты).

В статье проанализирована структура концепта жизнь и его составной части — концепта дорога в украинской фразеологии в аспектах идеографической лингвистики, лингвокультурологии и когнитологии.

Ключевые слова: концепт, концептуализация, фразеополе, фразеоідеографіческая классификация, семантическая подгруппа, семантическая группа, семантическое поле, тематическая группа.

Krasnobayeva-Chornaya J. V. Concept "Way" in the structure of the concept "Life" (ideographic and cognitive aspects).

In the article it is analysed the structure of the concept "Life" and its components — the concept "Way" in Ukrainian phraseology in the aspects of ideographic linguistics, linguoculturology and cognitology.

Key words: concept, conceptualisation, phraseofield, phraseo-ideographic classification, semantic subgroup, semantic group, semantic field, thematic group.

Стаття надійшла до редакції 28 квітня 2007 р.